

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

**СТАНОВНИШТВО ЧАЧКА И ЊЕГОВО ИМОВНО СТАЊЕ
1863. ГОДИНЕ**

Радојко Николић
УУ 32000 Чачак
Пигова

УДК: 312.92 (497.11)

Године 1863. извршен је попис становника Чачка и њиховог имања и прихода.¹ У том попису убележене су старешине домаћинства са члановима својих породица, као и шта је сваки домаћин имао од непокретне имовине и колики су му били месечни приходи. Уз то, наведена су занимања и године старости носилаца домаћинства и њихових жена. Подаци из тог пописа нуде прегледну демографску, привредно-економску и друштвено-културну слику чачанске вароши која се од некадашње блатњаве турске касабе претворила у калдрмом поплочано занатлијско-трговачко и управно-чиновничко средиште западног Поморавља. Из њих се јасно указују сви сталежи на које се раслојавало варошко житељство од придошлих досељеника са села, јер су у њима поменути и најбогатији чиновници, трговци и занатлије и најсиромашнији надничари, слуге и калфе. Ту су и они који су располагали двокатним

1. Списак је објављен у књизи др Бранка Перуничћа *Чачак и Горњи Милановац*, књига II, Чачак, 1969, стр. 9-63.

кућама, дућанима и земљишним имањем и они који, сем голих руку, ни-су имали нигде ништа. Анализом података из помснутог списка може се успоставити чврста почетна социолошко-економска основа Чачка из шездесетих година XIX века, која ће моћи да послужи као поуздан „статистички” ослонац за проучавање његовог потоњег развоја и пре-ображавања у модерно градско насеље са богатим привредним, дру-штвеним и културним животом.

.....

У Чачку је 1863. године било 1.701 становника (мушких 996, жен-ских 705), који су живели у 709 домаћинстава. Занимања тог становни-штва су разноврсна, али су она убележена само за старешине домаћин-ства, док су сви остали чланови њихових породица професионално „пе-исказани”.

Чачак је у то време првенствено био варош разноврсних занатли-ја (какав је, уосталом, био и четврт вска рашје, у последњој години пр-ве владавине кнеза Милоша).² Највише је имало мајстора за израду одела (115) – терзија (52), абација (37), ћурчија (2) и њихових калфи (24), док их је за израду обуће кудикамо мање: опанчара (17), папуџија (10), чаругџија (6)³ и њихових калфи (16). Ако се терзијско-абацијским и опанчарско-папуџијским мајсторима и калфама придруже и они који су припремали и бојили тканине и кожу (ткачи, бојације, табакџије: 11), онда је 175 занатских посленика својим рукорадима обезбеђивало оде-ћу и обућу за чачанске житеље.

Мајстора који су правили куће и остале грађевине и израђивали дрводељске предмете и алатке било је 17, међу којима највише дунђе-ра, а затим тишлера и колара, док је само по један тесач, пинтер, са-марџија и коларски калфа. А оних који су се занимали цигларством и зидарством имало је свега пет. Овако мало професионалних дрвенар-ско-грађевинских занатлија знак је да су куће, дућане и занатске радње у то време већином градили самоуки мајстори из околних села (који, дакле, нису били житељи Чачка). Постојање само три циглара, једног цигларског слуге и једног зидара указује на чињеницу да се цигла као тврди грађевински материјал тек отпочињала нешто више производи-

2. У попису пореских глава из 1839. године 34 Чачанина је, уместо правим презименима, означено са 17 занатских ознака, као што су: мутавија, сарач, екмеџија, ћурчија, калаџија, мум-џија, бојација итд. (Попис је објављен у књизи др Брапка Перуничића ачак и Горњи Милановац, II књига, стр7-8.

3. Чаругџија и опанчар имају исто значење, али су их пописивачи убележили „раздвојено” као да је реч два сасвим различита занимања. Вероватно су чаругџије израђивале простије опан-ке од сирове и полуштављене коже, а опанчари модерније, од квалитетније, ћоповске штављене коже.

ти, а да је већина чачанских кућа и осталих нестамбених грађевинских здања још увек прављено од брвана, плетера и чатме. (Општина чачанска имала је те године једну циглану „од 5 плуга“.)

Од „металских” мајстора највише је ковача (9), од којих су седам Цигани, а затим налбашта (4), туфегџија (3) и кујунџија (2), док је по један казанџија, калаџија и ковачки и калаџијски калфа – укупно 22. А мајстора „каљаваца”, грначара, који су правили земљано посуђе било је шест.

Веома је мало запатлија који су справљали храну (један екмеџија, три хлебарске калфе, два касапина, један рибар), што упућује на чињеницу да се већина грађанства обезбеђивала хлебом и месом од свог живота и своје стоке или пак куповином од сељака из околних села. И у самом варошком насељу било је земљоделца, а доста је и „правих” варошана гајило стоку, посебно свиње и говеда.⁴ Хлеб су месиле домаћице у сваком домаћинству, а јела од мяса спремана су од сопствене бравчади и живине одгајене у самим домазлудима.

Од осталих занатлија било је пет берберина, по четири свећара и сарача, две дуванџије и по један фишегџија и ћезџија, а постојала су и неколика полузанатска занимања: суруџија (2), служитељ (2) и по један фамилијаз, осмотрител, патролџија, самовољац. Двојица Чачана су се бавила са по два занимања, једним занатлијским, другим трговачким. Јован Кривача био је абација и болтаџија, а Риста Митровић свећар и бакалин.

На подручју вароши било је и 16 земљоделских и осам баштованских домаћинстава. Баштованство се све више ширило, на шта указује и податак да су баштовани имали чак 13 слугу. Али, ратари и баштовани су поседовали релативно мало земље (51 плуг њива и башти, 28 коса ливада, 10 коса чаира, 36 мотика винограда и тек нешто забрана), док се за неколико, који је нису имали, претпоставља да су обрађивали туђу, закупљену земљу.

У вароши је имало доста механџија и кафеџија, који су госте и путнике намернике снабдевали механџијско-кафанским пићем и јестицом. Било их је 67 (десет пута више него оних који су спремали и нудили храну). Механџијски послепици (рачунајући у њих и калфе) знатно су бројнији од кафеџијских (44:23) зато што се у механама спремало и јело, а у већини су постојала преноћишта за рабације и штале за одмор

4. Да су Чачани у својим домаћинствима гајили стоку показује податак да је 1857. године чачански Примирителни суд наплаћивао по један цванџик као казну за оне варошане који своје свиње пуштају да скитају по чаршији „да досаду и штету обшту”. Чак и тридесет година после овог пописа (1893) у варошком насељу је забележено 380 коња, 250 говеда, 282 свиње и 7 коза.

њихових волова и коња, а што је изискивало запошљавање више људства.

У Чачку се 46 домаћинстава бавило разноврсном дућанцијско-трговачком делатношћу. Било је 21 бакалин, 11 трговаца, седам шпекуланата и по три болтације и калфе. У односу на занатство, трговина се, махом ситничарског типа, налазила у почетном развоју, па је трговаца-дућанција безмало пет пута мање него занатлија.

Као општинско, среско и окружно место, чачанска варош је имала одговарајуће чиновништво које је отправљало управно-административне и судске послове. Било је 23 чиновника, 21 практикант, седам пандура и по један писар и добошар. Неки практиканти су означени да припадају Суду, а пандури су „разврстани” на општинске, примиритељно-судске и телеграфске. Све су то државни службеници-платежници, а њих је укупно 54, дакле, нешто више од оних који су се бавили трговинско-дућанцијским пословима.

Велика већина чачанског живља била је неписмена, на шта, поред осталог, упућује и податак да три угледна проценитеља вредности варошких имања и прихода нису знали да се потпишу. Не рачунајући чиновнике и један број трговаца, терзија и абација који су како-тако овладали писменошћу, у вароши је свега осам старешина домаћинстава било од „више школе”, дакле, интелектуалци: четири учитеља, два свештеника и по један лекар и адвокат.

Укупно је правих, „чистих” занатлија било 202, али кад им се придодају калфе, који су такође озваничени као пуноправни мајстори, онда се занатством професионално бавило 255 особа. Највише је терзијских (13) и абацијских (10) калфи, а затим опанчарских и папуцијских (по седам) и свећарских (4). Ако се њима придруже шегрти, који су се обучавали одговарајућим занатима, и занатлијске слуге, који су бар унеколико помагали мајсторима у припремним и грубљим пословима, број се посленика у занатској делатности пење на 304. А било је доста слугу и у осталим кућним и незанатским пословима: покућарских (29), механских (40), кафанских (14), баштованских (13), бакалско-дућанцијских (осам), земљоделских (два).

Углавном, кад се упоредно посматрају сва занимања, уочава се да је највећи број људи радио у занатству, а потом у механско-кафанском угоститељству и трговини, док је међу самим занатлијама највише било оних који су израђивали одела, а затим обућу, док су треће место узимали мајстори који су правили предмете и алатке од метала, а четврто – мајстори дрвенарства.

Узевши у целини, у Чачку је постојало 73 разна занимања и звања, која наводимо по азбучном реду: абација, адвокат, бакалин, баштован, берберин, бојација, болтаџија, грнчар, дуванџија, дунђерин, ексмеџија, земљоделац, зидар, казанџија, калаџија, калфа, касалин, кафеџија, ковач, колар, кујунџија, лекар, марвени трговац, механџија, надничар, налбанта, опанчар, осмотрител, пандур, папуџија, парох, патролџија, пензионер, пинтер, писар, поштар, практикант, просјак, протоколита, рабација, рибар, самовољац, свећар, свештеник, сирота, сироче, скорупан, слуга, служитељ, слушкиња, суруџија, табакџија, телеграфиста, терџија, тесач, тишлер, ткач, трговац, туфегџија, ћезеџија, ћурџија, учитељ, фамилијаз, фишегџија, циглар, чаругџија, чиновник, шегрт, шпекулант.⁵

У називима ових занимања и звања сучелили су се термини из три различита језичка и цивилизацијска подручја. Турским речима означено је 40 одсто занимања, српским 38, а западно-европским 22 одсто.⁶ Називи старијих заната су источњачко-левантинског порекла, новији су из европских несловенских језика, док су занимања за обраду земље и дрвета, обављање духовничко-просвећеничко-чиновничких послова и звања сиротињског слоја махом исказана домаћим речима (земљоделац, грнчар, тесач, колар, свештеник, свећар, учитељ, писар, чиновник, слуга, служитељ, надничар, слушкиња, сирота, сироче, просјак).

.....

После одласка Турака из Чачка 1831. године, у њега се наглије досељавао живаљ из околних села, али и из даљих крајева и места, на шта, поред осталог, указују и нека презимена чачанских кућних старешина из 1832. и пореских глава из 1839. године, као што су: Љубићанин, Трбушанац, Мојсињанин, Прислонићанин, Бечњанин, Катржанац, Рајчанин, Пилатовац, Сврачковац, Брековац, Препољац, Белопољац, Пећанин, Гога, Маџар, Бугарин, Шваба, Бошњак.⁷ Већина тадашњег чачанског становништва је досељеничка, али одакле се ко уселио у полисној књизи из 1863. није убележено. Ипак, за неке се то може дознати на основу њихових „завичајних“ породичних имена изведених од назива родних места. Тако се срећу презимена: Бабљанин, Белопавловић, Буђевац, Гостиљац, Книћанин, Кривача, Левајац, Пазарац, Раковац,

5. Објашњења значења појединих занимања дата су на крају рада у „Речнику мање познатих речи“.

6. Сви проценти у овом раду заокружени су на целе бројеве.

7. Др Б. Перунички: „Чачак и Горњи Милаповић“, Чачак, 1968–1969, књига I, стр. 174–178; књига II, стр. 7–8.

Сарајчевић, Трнавац, Церовац, Чакајац, Шибинац. Неколико презимена опомињу на доселце из јужне Србије и Македоније, као што су: Зисаћ, Митковић, Сотировић, Спиновић, Стаиновић, Стојиљковић, Стојчевић...

Двадесетак презимена су таквог лика да могу оснажити тврдњу да су њихови носиоци дошли у моравску варош однекуд од даљих страна: Бербовић, Боговић, Брдаревић, Вићић, Врандић, Енглезовић, Загорчић, Караматић, Каргановић, Јерчић, Никодимовић, Озимковић, Решетарић, Робовић, Сиратовић, Талнић, Тивац, Тиловић, Харизовић, Чалуквић, Џамадановић, Шиљковић.

Нека, пак, породична имена, којих је више, опомињу на досељенике из села чачанског, горњомилановачког, драгачевског и ивањичког краја, међу којима су: Мартаћ (Рајац), Белић (Остра), Тепчевић (Прислошица), Перуничкић (Слатина), Тутуновић (Рајац), Вирић (Таково), Лучић (Леушићи), Дринчић (Теочин), Влашковић (Дружетићи), Маслаћ (Папратиште), Миликић (Брезовице), Крловић (Лисице), Тајсић (Пухово), Јоровић (Живица), Планојевић (Миросаљци), Аџемовић (Радаљево), Јевђовић (Дубрава), Узуновић (Брезова), Драшковић (Мочиоци).

За петнаест старешина домаћинстава се с великом вероватноћом претпоставља да су дошли из градова и села у којима су имали куће и имања. То су скоро све чиновници и практиканти који су се у потрази за државном службом обрели у чачанској окружној вароши. Тако су у Београду „оставили” своје куће чиновници (и практиканти) Василије Маџаревић, Тодор Петровић и Милан Поповић, у Крагујевцу Прокопије Пауновић, у Карановцу Стеван Тренчин, у Горњем Милановцу Павле Лучић, у Смедереву Милија Стојчевић, у Неготину Илија Лукић, у Валуеву Алексија (жепа чиновника Мијаила Карамарковића), у Полому Јефрем Ђорђевић. У појединим местима имали су имања и житељи неких других занимања (у Горњем Милановцу механџија Ристо Лојаница и онанчар Јаћим Томић, у Радмиловићима грнчар Радован Јоваковић).

У Чачку је било и седам домаћинстава чије су старешине из страних држава. Пет из Аустрије, два из Турске.⁸ Чиновник Јован Клинар је „аустријски поданик”, а пинтер Фердинанд Крен и тишлер Јаков Крен су „из Аустрије”. За чиновника Стевана Тренчина и тишлера Адолфа Ота не наводи се одакле су, али њихова презимена и имена појединих чланова њихових породица (Каролина, Сузана, Аделанда) упућују на

8. У закључку пописне књиге је забележено: „У обштини овој заведени су пет лица из Турске и три из Аустријске државе.” Међутим, по подацима из самог пописа може се видети ко су само два лица из Турске.

германско или угарско порекло. Такође се за бакалског калфу Фрању Марковића (по његовом имену) може претпоставити да је однекуд са подручја Аустријске царевине. Бакалин Никола Врандић и телеграфски пандур Сава Тодоровић дошли су „из Турске”. У породицама ових странаца било је осамнаест укућана, не рачунајући троје женске сирочади код Стевана Гренчина. Досељених странаца из Турске, односно са српских подручја која су тада била под турском влашћу (нарочито из Старог Влаха) било је свакако кудикамо више, али то пописивачи нису назначили. На то усмерава и податак да је те године у Горњем Милаповцу, који је тако рећи тек био основан као варошко насеље, уписано 52 дошљака „из Турске”, од којих је преко половина означена као слуге. Чачак је, као преко два пута бројнији од тадашње горњомилановачке вароши, морао имати и већи број доселаца из крајева под ондашњом турском управом.

У граду је, најзад, имало и једанаест циганских породица са укупно 39 чланова. Седам њихових старешина бавило се ковачијом, док су са три домаћинства управљале удовице, а једним кћерка – сирота. Сва мушка имена Цигана била су муслиманска, а само неколико женских српска (Драга, Анка, Сарка, Ана, Лала). Немајући ни куће нити икаквог другог непокретног имања, све су циганске породице живеле под чергама и понеки талир зарађивале од ковачлука.

.....

Чачанска домаћинства су била са мало укућана. Највише их је једночланих, која и нису сачињавала породицу пошто у њима није имало ни родитеља ни деце. Таквих „једноглавих” домаћинстава било је близу половина (48%), док је са два члана пописано 16, са три 15, а са четири 10 одсто. Преовлађивале су, дакле, мале кућне заједнице (до четири укућанина), каквих је имало чак 88 одсто! Готово су све те породице двогенерациске – састојале су се само од родитеља и деце – без деде, бабе и унука. Примећује се да су поједини млади засниваоци домаћинства и породица, који су на селу остали без оца, довели са собом мајке-удовице, сестре и браћу. (Ипаче, удовице су отуд, са мужевљева имања, потискивали нетрпељиви задружни девери, а њихову децу – стричеви.) Овакви подаци показују да су варош већином насељавали млади дошљаци, од којих многи још нису засновали и развили бројнију породицу. Са брда и планина су пристизали младићи који тек треба да се жене, а на шта се нису лако одлучивали док су у положају надничара, слугу, калфи и практиканата. Отуда је нешто већих породица (од пет до десет чланова) веома мало – свега 12 одсто. Зато се чачански живаљ са-

стојао претежно од мушкараца (59%), што је и разумљиво кад се зна да је у то време из села одлазио само мушки пород, првенствено млађи, за привређивање на најповољнијем узрасту.

Женско становништво је у знатној мањини (41%), а то је стога што је у вароши живело доста младића који су као носиоци домаћинства били неожењени самци. Тако је просечна старост 245 надничара, слугу, калфи и практиканата износила 25 година, а од њих чак 85 одсто није било ожењено, а таквих је имало прилично и из осталих занимања (терзија, абаџија, чиновника). Као још незакућени сиромашци, морали су да причекају зрелије године и да се колико-толико имовински осамостале, па тек онда да доводе девојке (доста млађе од себе) и заснивају пород. Отуда су чачански мужеви тог доба просечно за девет година старији од својих жена.

Женске особе су ионако у попису некако потиснуте у позадину – убележене су само као чланови породица, а без икаквог озваниченог занимања. Нису означене ни као домаћице, већ једино према сродничком положају – као жене, мајке, кћерке и сестре, док их је веома мало које су биле бабе, снахе, унуке, пасторке, свастике. Једино је једној жени наведено занимање – учитељка. Иначе, жене су задобијале челно место у домаћинству само ако им је муж умро, а нису имале пунолетног сина, али и ако су биле власнице непокретне имовине. Тако је 29 удовица и четири кћерке-сиротанке старешовало домаћинствима, док је 39 жена имало имање-мираз које се одвојено рачунало од мужевљевог иметка. Укупно је осамдесет „женских страна” постало носилац имовине домаћинства, од којих је осам било „под масом”. А младе женске особе, самице без икаквог иметка, живеле су у звању слушкиња и сирота.

Уочава се да су старешине домаћинства у великој већини млади људи. Просечна им је старост 34 године, а међу њима су најстарији земљорадници, дунђери и чиновници, а најмлађи чаругџије, бербери и шпекуланти. Половина кућних старешина је на календарском узрасту између 20 и 29 година, дакле, у најпродуктивнијем животном добу, док их је равно 80 одсто испод четрдесете године. С друге стране, старијих домаћина од шездесет година скоро да и нема (свега два одсто). Али, кад се посматра цела мушка и женска старешинско-родитељска популација, у њој постотак особа млађих од тридесет година износи чак 81. Но, пошто су године старости бележене само за старешине домаћинства и њихове жене, а не за њихову децу, проценат млађег становништва од двадесет година не може се поуздано израчунати.

Пошто се у варош досељавало претежно младо и здраво становништво, мало је ко имао неку озбиљнију болест или телесну ману која би их онеспособила за рад и зарађивање. Таквих је особа мање од један одсто, а све су старије од тридесет година. Пет је просутих, три саката, један јектичав, док је један имао коњштак, а једна је жена лежала на постељи „од опасне болести”. За опанчара Милоша Мацаревића је забележено: „Не ради ништа почем му је нога одсечена.”

.....

Непокретно имање домаћинстава састојало се од грађевина (кућа, дућана, механа, кафана) и земљишних поседа. У вароши је било 308 кућа различите грађе и величине. За 54 одсто забележено је да су од слабог материјала, а од тврдог и средњег их је занемарљиво мало (5%). Величина им најчешће није означавана, али је за двадесет две уписано да су „кућице”, за неке да су мале (пет) или веће (две), док их је једанаест двокатних. Имало је и кућа „с плацем” (37), „с мутваком” (пет) и по једна „са магазином” и „са зградама”. Но, чак је за 455 домаћинстава уписано да су без кућног крова, што износи 64 одсто! Отуда је највећи број сиромашних и мање имућних чачанских житеља живело по туђим кућама, дућанима, механама, кафанама и разним мутвацама. Стамбеног простора је ипак имало довољно јер је прско педесет Чачана располагало са две и три куће или са два-три дућана, а неки и са пет-шест.

Од осталих економско-помоћних грађевина највише је било дућана (98) – то су радње са ситничарско-бакалским и занатским еспапом – а затим механа (20) и кафана (осам), и оне су, као и куће, у највећем броју „од слабог материјала”. Осим тога, постојале су и четири магаци, две ћерамичнице и по један дућан-бакалница, дућан-бојациница и „шупа ракициница”, а четворица Чачана имали су воденице, од којих три у селима (Атеници, Придворици, „на реки Бањи”). Постојање бројних плацева (81) указује да се доста домаћинстава спремало за подизање нових кућа и дућана. Сем приватних, у граду су се налазила и четири „общта” здања: велика црква, стара црква, кућа Примиритељног суда и школа.

За поједине грађевине је наведено у ком се делу вароши налазе. За тридесетак кућа је убележено да су „у Палилули”, „у сокаку Палилули”, „у вру Палилула”, „у Кајнаку”, „у мали Кајначкој”, „код старе цркве”, „код цркве велике”, „у сокаку цркви водећи”, „до школе”, „у доњој мали”, „у новој мали”, „у обали”, „на дну вароши”, „на земљи общтинској”. Пет дућана је смештено „на пијаци”, а један „у најдоњем со-

каку”; једна механа „до поште”, друга „преко Мораве до скеле”, трећа „на Трбушанском броду”.

Сем кућа и пратених нестамбених грађевина доста је Чачана имало и земљишног имања или у самој вароши или у појединим местима ван ње. Највише је било ливада и њива, а затим винограда, чаира, забрана и воћњака,⁹ а нешто и под баштама и плацевима. Површина ливада и чаира мерена је косом, њива, забрана, воћњака и башти – плугом, а винограда – мотиком.¹⁰ Али, пошто су понеки пут уједно навођени њива и ливада, забрап и воћњак, виноград и воћњак, не може се са тачношћу знати колико је износила површина појединих парцела. По узданом одређивању величине тих површина омета и то што знатном броју ливада, њива, забрана и винограда она није ни назначена. На, ипак, може се тврдити да су Чачани под ливадама држали преко 400, а под чаирима 274 косе; под њивама преко 400, под забранима око 200, под воћњацима око 70, а под баштама и баштованцима – око 60 плугова, док су виногради заузимали око 280 мотика. А било је и око 40 плугова земљишта неназначено које „културе”, убележено само као „земља” или „парче земље”, док за плацеве и за по један кошутњак, зават и пресип површинске мере нису исказане. Величина појединих парцела кретала се углавном од једне косе, плуга и мотике све до 30 коса (ливаде), 100 коса (чаири), 12 плугова (њиве), 30 плугова (забрани), осам плугова (воћњаци), пет плугова (баште), 28 мотика (виногради). Кад се поменуте мере искажу у хектарима, произлази да су Чачани 1863. године поседовали преко 45 хектара земљишта под разним пољопривредним културама.

За нека имања је забележено где су се налазила. Скоро сви чаири су на атару чачанском (само је један био у Трнавском пољу, а један „у атару кулиновачком”). Чаири су већином држали трговци, а три их је имао Спасоје Тајсић у површини од 180 коса. За земљиште у самој вароши и на њеној периферији бележено је: „У Чачку”, „у Пољу чачанском”, „у Врањаку”, „у Горњем Врањаку”, „у Врбаку”, „до Врбака правитељственог”, „код пералицинице”, „на Морави до Брода”, „у Јелаку у ади”, „у Дрварском кључу”, „испод воденице владичине”. Шесторица Чачана имали су земљу у другим варошима и местима (у Неготину, Карановцу, Ваљеву, Касиновцу, Јагодиму, Пргавцу).

9. Под воћњацима су увек подразумевани шљивици, јер је на десетак места забележено: „1 пљивик”, „1 шљивар”, „1 башта од 1/2 плуга под шљивама”, „80 дрвета пљива у Љубићу”, „1 виноград с мало воћњака и пљива”, „једна башта са шљивама у Дучаловићима”. Ниједном није поменут ниједан воћњак под јабукама и крушкама.

10. Коса је означавала површину од 21,5 ар, плуг од 36,8 ари, а мотика од 5,8 ари.

Али, највише је земље држано у трнавском и љубићком срезу. У подјеличким селима поседовало је понеку ливаду, њиву, забран или виноград 57 домаћинстава (највише у Лозници и Атеници, а потом у Кулиновцима, Трнави и Придворици – укупно 36 власника), али их је од један до три имало у скоро сваком насељу на линији од Паковраћа до Жаочана. Са леве стране Мораве, у љубићким селима, била су имања 34 Чачанина, највише у Љубићу, Балуги и Коњевићима, а само покоје у понском месту од Пријевора до Мојсиња. Само је за четири домаћинства убележено да су држала нешто земље у драгачевском срезу (у Ртарима, Дучаловићима, Пухову и Горачићима). Разумљиво је што се велика већина имања налазила с десне стране Мораве, с које је и било највише досељеника. На подгорицама Јелице гајено је доста винограда чији су власници претежно досељени Драгачевци, а који су их наследили деобом са браћом осталом на селу.

Ови прилично велики земљишни поседи указују да је добар део чачанских житеља стицао приходе од пољопривредних производа и да је животне намирнице за себе, стоку и живину обезбеђивао од жита, воћа, грождја, сена и дрва са својих имања у селу. Привређивање знатног броја Чачана још увек је било ратарског типа, јер су се они од селских дошљака споро преображавали у праве варошке занатлије, трговце, калфе и чиновнике. Запажа се, на пример, да се 52 домаћинства бавило виноградарством (7%).

На основу поседовања имања и месечних прихода види се да је постојало само осам (1%) домаћинстава изузетно богатих, са имањем процењеним на преко 1.000 цесарских дуката. Најимућнији су били трговци Милош Игњатовић (3.240 дуката), Спасоје Тајсић (2.095) и жена умрлог трговца Милана Аптонијевића (2.040). У другу групу богатијих спадају они трговци, чиновници и занатлије чије је имање вредело од 500 до 1.000 дуката, а таквих је 11 (3%). За њима долазе добростојећи имућници који су имали имања у вредности од 200 до 500 дуката, којих је било 54 (8%). Укупно узевши, у горњу, најбогатију класу спадао је 81 домаћин (11%), а у средњу 88 (12%).

Но, највећи је део становништва живео сасвим сиротињски. Без икаквог имања било је 64 одсто домаћинстава, а имало их је доста (12%) чија је укупна непокретна имовина процењена на испод 50 дуката, а појединих и испод десет. У веома великој, пукој сиротињи, која је мучно састављала крај с крајем, животарило је чак 540 домаћинстава (76%). У тај економски и социјално најнижи и најнеимућнији слој спа-

дају надничари, слуге, шегрти, слушкиње, сироте, сирочад и просјаци, али и калфе и пратиканти.

И месечни приходи, изражени у талирима, били су у великом распону. Свак је талирс стицао према врсти, предмету и начину рада. Приходovalo се „од обртаја радње”, „од зараде у занату”, „од заната”, „од ране и квартира”, „од плате”, „од рада и прихода”, „од свог рада”, „од капитала у маси”, „од наднице-надничења” итд. Наводи се и од којег заната и занимања („од терзилука”, „од меанисања”, „од кафецилука”, „од бакалука”, „од заната опанчарског”, „од заната бојацијског”, „од заната берберског”, „од ајлука клисарског и заната” и сл.).

Највеће месечне приходе (преко 40 талира) имало је 12 (2%) Чачана, од којих су сви, изузев једног, чиновници – државни платезници. С друге стране, било их је много са приходом од једног до три талира (105 – 15%), као и оних без икаквог прихода (95 – 13%), што значи да је 28 одсто домаћинства проводило живот, а да месечно нису могла да зараде више од талир-два. Ова чињеница изазива питање како је и од чега толика сиротиња могла да преживи. Претпоставља се да је пописно-процењивачка комисија била доста попустљива према најнеимућнијим житељима па им је уписивала да су имањима и приходима много оскуднији него што стварно јесу, како би били ослобођени од сваке пореске обавезе.

.....

Попис чачанског становништва и његовог имовног стања 1863. године прегледан је демографско-економски „пресек” правог живот-но-привређивачког положаја житеља тадашњег Чачка. У то време живело се у кућама и кућицама од слабог материјала, а све се градило, производило и стицало ручним радом, јер од индустрије још ничег није било на помолу. Без машине, паре, струје и бензина, Чачани су, чијим су сокацима повремено тумарала говеда и свиње, живели полуварошки-полусеоски. По варошким малама, које су осветљавали општински фењери, одјекивали су чекићи по ковачким и поткивачким наковњима, дневне вести је објављивао добошар, а над ноћним миром бдео је патролција. Занатлије и трговци су очекивали муштерије по дућанима и ћепенцима и забављали се по механама и кафанама, док се чиновништво трудило да се понаша „по јевропски”. Од занатско-еснафске духовности Чачак се, као средишна окружна варош, већ почињао претврати у модеран град са тржишном привредом и уздизати ка вишој грађанској култури. Било је већ подигнуто десетак двокатница, главни сокаци су калдрмисани, успостављена је телеграфска веза са Крагујев-

цом и Ужицем, развило се управно-судско језгро, отворено прво чита-лиште, гимназију походи све више младежи, јављају се нова, „школова-на” занимања. Општинско имање је било мање од имања појединих чи-новника и трговаца, а црквено још кудикамо оскудније, али је општин-ска управа имала добре месечне приходе од непокретних добара, арен-ди и канцеларијских талира. Тако сведоче пописно-статистички подаци које је верно пером записао деловодитељ и окружни казнаџеј Прокопи-је Пауновић, а са три воштана печата потврдило четрнаест општин-ских проценитеља.

ПРЕГЛЕД ЗАНИМАЊА¹¹

I	
Број Чачана са назначеним занимањима:	675
Занатлије свих врста:	202 (30%)
Слуге (и слушкиње):	132 (20%)
Механције и кафеције:	63 (9%)
Калфе:	62 (9%)
Чиновници, практиканти, пандури:	53 (8%)
Надничари:	45 (7%)
Дућанције и трговци:	42 (6%)
Шегрти:	34 (5%)
Земљоделци и баштовани:	24 (4%)
„Интелектуалци”:	8 (1%)
Остали:	10 (1%)
II	
Занатлије за израду одела:	91 (45%)
Занатлије за израду обуће	33 (16%)
Занатлије „металци”:	20 (10%)
Занатлије дрвенари:	16 (8%)
Гричари:	6 (3%)
Бојације:	5 (2%)
Бербери:	5 (2%)
Остале занатлије:	26 (14%)

11. Овај преглед занимања разликује се од података у књизи др Андрије Стојковића и др Бранка Ковачевића *Чачанска гимназија 1837-1987*, само уколико уколико се и основи њихове кла-сификације занимања међусобно не слажу.

III

Занатлије са калфама, шегртима и слугама:	297 (44%)
Механције и кафеције са калфама, шегртима и слугама:	121 (18%)
Дућанције и трговци са калфама, шегртима и слугама:	57 (8%)

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

- Абација – кројач који израђује одела од абс (сукна)
 Ајлук – месечна зарада, плата
 Аренда – закуп земљишног поседа од кога се стиче новчани приход
 Бакалин – трговац на мало колонијалном робом
 Болтација – трговац, дућанција
 Дунђерин – дрводеља, тесар, зидар
 Дућан – трговачка радња
 Екмеција – хлебар, пекар
 Еспап – роба за продају
 Зават – присвојено слободно, „ничије” земљиште
 Засип – земљиште настало речним наносом
 Јектичав – туберкулозан
 Казнаџеј – благајник
 Калајдија – занатлија који калајише посуђе
 Калфа – помоћник мајстора са положеним калфенским испитом
 Клисар(а) – црквењак
 Коњштак – грба
 Кујунција – занатлија који прави уметничке предмете и судове од злата и сребра
 Магаза – магацин, дућан од камена, подрум
 Мала – део вароши, градска четврт
 Маса – имање које остаје после нечије смрти, оставштина
 Мутвак – кухиња
 Налбанта – поткивач коња и волова
 Осмотритељ – пазитељ, надзорник
 Пандур – општински полицијски стражар
 Патролција – жандарм, ноћни чувар
 Пералициница – вероватно: место на Морави где се прало рубље
 Пинтер – бачвар, качар
 Практикант – приправник у управно-судским надлештвима
 Просут – килав

- Протоколиста – службеник који води протокол, записничар
Самовољац – добровољац (свакако војник)
Скорунан – вероватно: травар који скупља и продаје лековито биље
под називом скорупан, бобовњак, дебељача, кокино грожђе,
прељуб, трава од ударца, шуљевак итд.
Сокак – мања улица, пролаз
Сурудија – поштар који је на коњу преносио поштанске пошиљке
Табакџија – кожар, штављач коже
Терзија – кројач који шије одела од чохе
Тишлер – столар
Туфегџија – пушкар
Ћезеџија – вероватно: продавац ћезапа – раствора азотне киселине
Ћерамиџија – радња за производњу ћерамиде
Ћурџија – занатлија који прави ћуркове, кожухар, крзнар
Фамилијаз – послужитељ (обично школски)
Фишегџија – занатлија који прави фишеке – набоје за пушку
Чаругџија – мајстор који израђује опанке од сирове
и полуштављене коже
Шегрт – ученик у занату
Шпскулант – човек предузимљив у трговачким пословима,
препродавац

THE POPULATION OF ČAČAK

In the Čačak population census, its real estate and monthly income from 1863, household heads with the family members and their occupations and age were recorded. These data reflect the real social, cultural, economic and commercial state in Čačak of that time, which from semi-rural Turkish small town (kasaba) turned into a major trade-commercial and administrative centre of the Zapadno Pomoravlje. The census in detail reveals all social classes, from the wealthiest officials, merchants and trademen to the poorest day laborers, servants and apprentices, as well as the size and the 'members' of the families (in some even their immigrant origin) together with their buildings and estate. The analysis of this census offers a genuine demographic-economic cross-section of the real social and economic life of Čačak residents from the 1860's, at the time when only manual work was carried out, since there was no industry.

Radojko Nikolić

LA POPULATION DE TCHATCHAK D'APRÈS LE RECENSEMENT
DE 1863

A l'occasion du recensement de la population de Tchatchak, des biens immeubles et des revenus mensuels des habitants de cette ville, effectué en 1863, ont été enregistrés les noms des pères de famille et ceux des membres de la famille, la profession et l'âge de chacun d'eux. Les informations fournies par ce recensement nous donnent une image authentique de la structure socio-économique et culturelle de la ville de Tchatchak de l'époque qui, de l'ancienne bourgade turque, s'est transformée en un centre administratif et commercial important du bassin de la Morava occidentale. Le recensement inventorie systématiquement toutes les classes sociales, depuis les plus riches (fonctionnaires d'État, marchands et artisans) jusqu'aux plus pauvres (ouvriers journaliers, valets, compagnons et apprentis), ainsi que la composition des familles (pour les immigrés, leur pays d'origine aussi, le nombre de bâtiments et la superficie des propriétés foncières, pour ceux qui en possédaient. L'analyse de ce recensement offre un profil d'ordre démographique, social et économique de la vie des habitants de Tchatchak, telle qu'elle était dans les années 60 du XIX^e siècle, époque où tous les biens matériels étaient fabriqués manuellement, car la production industrielle n'y existait pas encore.

Radojko Nikolić